ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ
(ԱԻ)
ԲԻԱՅՆԻԼԻ - ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԵԶՐԱՓԱԿԻՉ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ուրարտուի վերջին արքաների ժամանակագրության խնդիրը ուրարտագիտության մեջ քննարկվում է առ այսօր: Ի դեպ, այս խնդրին տարբեր կերպ են մոտեցել խորհրդային, արևմտյան և հետխորհրդային պատմագրության ներկայացուցիչները, տարբեր են արքաների տիրապետման համար առաջ քաշված ժամանակագրությունները, նրանց հաջորդականության խնդիրը, որի հետ նաև սերտորեն առնչվում է Ուրարտական կայսրության անկման հանգամանքները: Ըստ որում, ժամանակին ուրարտական տերության թուլացումն ու անկումը վերագրում են, օրինակ Ռուսա III Էրիմենայորդու գահակալությունից հետո, մինչդեռ հետագայում ուրարտական գահացանկում ավելացվեցին նոր արքաներ, այն է՝ Ք.ա. VII դարի վերջում և VI դարի սկզբում: Մյուս կողմից, արքաների ժամանակագրության խնդիրը պատմագրության մեջ պատկանում է ուրարտագիտության կնճռոտ և սակավ ուսումնասիրված հարցերի թվին:

Պատմագրության մեջ ի հայտ եկած նոր տվյալների առկայությամբ ուրարտագիտության մեջ արտահայտված տեսակետները Ք.ա. VII դարի ուրարտական արքաների հաջորդականության մասին առկա նյութի հիման վրա, մեր կարծիքով, վերանայման կարիք ունեն: Այսպես, Գ. Ղափանցյանը Ռուսա I-ից հետո հիշատակում է Արգիշտի II (714-680? թթ.), Ռուսա II (680-645թթ.), Սուրդուրի III (կամ IV°, 646-620թթ.) արքաներին: Նա Ուրարտուի վերջին արքա է համարում Ռուսա III Էրիմենսյորդուն, որի համար կառավարման տարիներ համարում է Ք.ա. 605-585թթ., երբ Մարաստանը վերացնում է Ուրարտուի անկախ պետականությունը և գրավում նրա մայրաքաղաք Տուշպա-Վանը[1]:

Սակայն արքաների այս ցանկը այսօր վերը նշված արքաներով չի սահմանափակվում, քանի որ ուրարտագիտության մեջ հայտնաբերված

նոր սեպագիր աղբյուրները գիտության հաղորդել են նոր տվյալներ: 1970-ական թթ. ուրարտագիտության մեջ Ուրարտուի վերջին այլքսներ սկսեցին համարվել նաև Սարդուրի IV և Ռուսա IV արքաները, որոնց մասին առավել մանրամասն կխոսենք ստորև:

Արժեքավոր է Ուրարտուի վերջին արքաների ժամանակագրության մասին Ն. Վ. Հարությունյանի արտահայտած տեսակետը, ըստ որի նա 1955թ. Կարմիր-բլուրից հայտնաբերված կավե սալիկի վրա ընթերցել է Ռուսա III համանուն որդի Ռուսա արքայի անունը, դրանով իսկ գիտությանը մատուցելով ուրարտական նոր արքային՝ Ռուսա IV-ին: Ելնելով դրանից՝ բացահայտվում է, որ Ուրարտուի պատմության վերջին շրջանի ժամանակագրության մեջ Սարդուրի III և Ռուսա III հաջորդել են նրանց ժառանգները՝ Սարդուրի IV և Ռուսա IV[2], և մեջբերում է Ուրարտուի պատմության վերջին շրջանի արքաների հետևյալ ժամանակագրությունը. Ռուսա Արգիշտորդի (Ռուսա II), Սարդուրի Ռուսայորդի (Սարդուրի III), Սարդուրի Սարդուրորդի (Սարդուրի IV), Երիմենա Սարդուրորդի (*), Ռուսա Երիմենայորդի (Ռուսա III), Ռուսա Ռուսայորդի (Ռուսա IV)[3]:

Ուրարտական պետականության անկման վերաբերյալ գոյություն ունի այն տեսակետը, որ Ք.ա. VII դարի կեսերից արդեն թուլացած պետությունը իր գոյությունը շարունակել է մինչև Ք.ա. 590-585թթ., երբ տեղի է ունենում պատերազմ Լիդիայի և Սաբաստանի միջև, և որ Մաբաստանն է վերացրել Ուրարտուի անկախ պետությունը կամ պատերազմը սկսելուց առաջ, կամ դրանից հետո[4]:

Ուրարտական արքաների ժամանակագրության այլ ցանկ է առաջարկում Ե. Գրեկյանը: Նա Ռուսա Արգիշտորդուց, այսինքն՝ Ռուսա II (Ք.ա. 680-650-ական թթ.) հետո Ուրարտուում տեսնում է հետևյալ գահակալներին՝ Երիմենա, Ռուսա Երիմենայորդի (Ռուսա III), Սարդուրի Ռուսայորդի (Սարդուրի III), որը կամ Ռուսա Երիմենայորդու կամ էլ Ռուսա Արգիշտորդու որդին էր: Նա ասորեստանյան աղբյուրներում Ք.ա. 643թ. հիշատակվող Ուրարտուի վերջին գահակալն էր[5]: Միաժամանակ այն կարծիքն է արտահայտվում, որ Ռուսա Երիմենայորդու կառավարման ժամանակ Վանի թագավորությունը բաժանվում է մի քանի ինքնուրույն մասերի, որոնցից ամեն մեկը ունենում են տարբեր ճակատագրեր[6]:

Հայագիտության մեջ արտահայտված տեսակետներից այլ է Ս. Հմայակյանի տեսակետը, որի համաձայն Ուրարտուն շարունակել է իր գոյությունը մինչև Ք.ա. 520-ական թվականներ և կորցրել իր անկախությունը Հայաստան արշաված ասքեմենյան բանակի ներխուժումից հետո: Նա առաջարկում է Ուրարտուի վերջին արքաների հետևյալ ժամանակագրությունը՝ Ռուսա II (685-650թթ.), Ռուսա և Սարդուրի (650-645թթ.), Սարդուրի III (645-620թթ.), խնամակալություն (620-600թթ.), Սարդուրի IV (600-580թթ.), Էրիմենա (580-555թթ.), Ռուսա III (555-545թթ.), խնամակալություն (545-525թթ.), Ռուսա IV (525թ.)[6]: Առաջարկվել է նաև այն տեսակետը, որ Ուրարտուի վերջին արքաները հայկական ծագում են ունեցել[7]:

Տարբեր է մոտեցումը արևմտյան պատմագրության մեջ: Այստեղ ընդունում են, որ Մարաստանը կարող էր կործանել Ուրարտական պետությունը, սակայն ոչ թե Ք.ա. 590-585թթ., այլ դեռևս ավելի վաղ՝ 640-629թթ. ընկած ժամանակահատվածում: Այս տեսակետը արտահատում է Ս. Քրոլը[7]:

Այս ենթադրությունը հաստատվեց նաև Բաստամում իրականացված հնագիտական աշխատանքները, համաձայն որոնց 20-րդ դարի 80-ական թվականներից ուրարտագիտության մեջ առաջարկվեց ուրարտական պետության անկման թվական համարել Ք.ա 650-640-ական թվականները[8]: Բաստամում իրականացրած պեղումները պարզաբանում են, որ արդեն Ք.ա. VII դարի կեսերին ավերվել էր ուրարտական թագավորության մի շատ կարևոր կենտրոն: Կարմիր-բլուրից, Թոփրակկալեից և Բաստամից հայտնաբերված ուրարտական տեքստերը, կնիքների արձանագրությունները չեն ակնարկում, որ գոյություն են ունեցել այլ իշխողներ: Վերևում հիշատակված գահակալները, ըստ Ս. Քրոլի, իրականում զուտ իշխաններ էին՝ LÚ.A.NIN-li պաշտոնով, և ավելի ճիշտ է այդ անձանց թվագրել Ռուսա II-ի ժամանակաշրջանով: Հնարավոր էր համարվում, որ ուրարտական կայսրությունը անկում է ապրել Ռուսա Արգիշտորդու իշխանության տարիներին կամ նրանից հետո[9]: Նա նաև փոփոխություն է կատարել ուրարտական արքաների ժամանակագրության մեջ, ըստ այդմ Ռուսա Էրիմենայորդու կառավարման շրջանը ետ է տանում Ռուսա Արգիշտորդուց հետո[10] և առաջարկում է ուրարտական արքաների հետևյալ ցանկը՝ Արգիշտի II, Ռուսա II, այնուհետև

ընտանիքի անդամներ LÚ.A.NIN-ի պաշտոնում՝ Սարդուրի Ռուսայորդի. Ռուսա Ռուսայորդի. Էրիմենա. Սարդուրի Սար. Ռուսա Սուրդուրորդի. այնուհետև ուրարտական թագավորական տան անդամների ցանկը շարունակում են՝ Ռուսա III և Սարդուրին: Նա գտնում է. որ Ք.ա. 609-608թթ. Բաբերոնյան ժամանակագրությունում հիշատակված Ուրարտուն հանդես է գալիս որպես աշխարհագրական տարածք. այլ ոչ թե թագավորություն[11]:

Ըստ ամենայնի. այլ կարծիքի է արևմտյան ուրարտագիտության մյուս ներկայացուցիչ՝ Մ. Սալվինին: Ըստ որում. կարևորվում է նրա կողմից 2002թ. Վանից ոչ հեռու գտնվող Գյովելեք գյուղում Ռուսա III արքայի արձանագրությամբ կոթողի հայտնաբերումը: 2007թ. Մ. Սալինին Սավաջրք գյուղի մոտ (Վան քաղաքից արևելք) հայտնաբերում է մեկ այլ ամբողջական արձանագիր կոթող. որը լրացնում է Գյովելեքի տեղեկությունները և նոր մտորումների տեղիք տալիս: Հեղինակը նշում է. որ Սավաջրքի հուշարձանը ևս պատկանում է Ռուսա Էրիմենայորդուն (Ռուսա III), և այստեղ գործ ունենք ինչպես Գյովելեքի, այնպես էլ Քեշիշ-գյոլի հայտնի կոթող-վիմագրի կրկնօրինակի հետ: Նաև պարզվեց. որ այդ երկու վիմագրերը (Գյովելեք և Քեշիշ-գյոլ) պատկանում են միևնույն՝ ավելի քան 3,60 մ բարձրություն ունեցող կոթողի[12]: Հետևաբար. հեղինակը նշում է. որ այժմ ունենք երկու կոթող Քեշիշ-գյոլի տարածքում (1. Գյովելեք+Քեշիշ-գյոլ և 2. Սավաջրք. և երկուսն էլ պատկանում են Ռուսա Էրիմենայորդուն (Ռուսա III), այլ ոչ թե Ռուսա Արգիշտորդուն (Ռուսա II) կամ Ռուսա Սարդուրորդուն (Ռուսա I): Նորագույն տեղեկությունները հեղինակին ստիպում են որոշակի ճշգրտումներ մտցնել Ք.ա. VII ուրարտական պատմության արքաների ժամանակագրության հարցերում: Խոսքը վերաբերվում է Ռուսայի՝ Արգիշթիի որդու և Ռուսայի՝ Էրիմենայի որդու ժամանակագրության խնդրի նոր մեկնաբանմանը. ըստ որի Ռուսա Արգիշտորդին դառնում է Ռուսա III. իսկ Ռուսա Էրիմենայորդին՝ Ռուսա II: Եվ առաջարկում է ուրարատական արքաների հետևյալ ժամանակագրությունը. Ռուսա Սարդուրորդի (Ռուսա I). Արգիշտի Ռուսայորդի (Արգիշտի II), Ռուսա Արգիշտորդի (Ռուսա II). Ռուսա Էրիմենայորդի (Ռուսա III), Սարդուրի Ռուսայորդի. Սարդուրի Սարդուրորդի (Սարդուրի III)[13]:

Արդի մասնագիտական գրականության մեջ ամբողջացրած բոլոր տեսակետները վերջնական չեն և կարիք ունեն նոր բացահայտումների: Սակայն մեզ համար առավել համոզիչ է թվում Ե. Գրեկյանի ուրարտական այբբուների համար առաջ քաշված ցանկը. սակայն այն ևս կարող է փոփոխվել ուրարտական արխիվի հայտնաբերման դեպքում: Ինչպես արդեն. առայժմ ուրարտական տեքստերի արխիվ չի հայտնաբերվել: Հուսով ենք. որ Վանա լճի արևելյան ափին գտնվող Այանիսի հնագիտական պեղումները կարող են մատուցել հարուստ նյութեր ընդհանրապես Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության, ժամանակագրության. բառապաշարի. պաշտամունքի և այդ թվում պատմության գահակալների՝ Լութիպրիի. Ուեդիպրիի, Էրիմենայի և Արամեի ուսումնասիրության համար:

SONA GRIGORYAN
(IOS)

THE PROBLEMS OF THE INVESTIGATION OF THE HISTORY OF THE LAST EPOCH OF BIAYNILI-URARTU IN THE MODERN HISTORIOGRAPHY

The question of how to date the reign times of the last kings of Urartu is discussed in Urartology even. today. The scholars of Soviet and post-Soviet times and western scholars had different approaches to the question. each of them proposed different dates for the reign of each king. because the question of dating the reign periods of the late Urartian kings is closely connected with the question of the decline of the Urartian kingdom. So, G. Kapantsyan mentions after Rusa I the kings Argišti II. Rusa II and Sarduri II. He considers the last king of Urartu Erimena the son of Rusa II and proposes as dates of his reign 605-585 (B.C.), when the Medes put an end to the independent kingdom of Urartu. It is worth mentioning the point of view of N. Harutyunyan concerning the dating of the reign times of Urartian kings. In 1955 on a clay plate (Tontafel) he read in Karmir Blur the name of the king Rusa the son of Rusa III and thereby introduced into Urartology the name of a new king "Rusa IV". Another dating of the reign times of Urartian kings is proposed by E. Grekyan. After Rusa the son of Argišti he mentions the followin kings: Rusa the son of Erimena and Sarduri the son of Rusa. At the same time he expresses the opinion that in the reign of Rusa the son of Erimena the kingdom of Van is divided into different parts. each of which has its own

late. In Armenology one has expressed the opinion that the last kings of Urartu were of Armenian origin. The approach of western scholars is different. The western scholars accept that it is possible that the Medes destroyed Urartu. not between 590-585 (B.C.). but between 640-629. Such a point of view has S. Kroll. He has made changes in dating the reign times of the last Urartian kings. He puts the period of reign of Rusa the son of Erimena after that of Rusa the son of Argišti and proposes the following list of the Urartian kings: Argišti II. Rusa II. then family members holding the post LÚ.A.NIN-li. Sarduri the son of Rusa. Rusa the son of Rusa, Erimena. Sarduri Sar. then the list of the Urartian kings is continued by Rusa III and Sarduri. He expresses the point of view that Urartu. which is mentioned in the Babelonian chronicle in 609-608 (B.C.). is a geographical territory. but not a kingdom. It should be noted that all these points of view are not complete and perfect and new discoveries ought to be made. The list of Urartian kings by E. Grekyan seems to be more convincing for us, but it can be also changed. if a new Urartian archive is discovered.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը. Եր., 1940, էջ 220-225: Նույն տեսակետն են արտահայտել նաև Ն. Ադոնցը և Ռ. Գրյոսեն՝ Ուրարտուի վերջին արքա համարելով Ռուսա III Երիմենայորդուն, ով հավանաբար իշխել է Ք.ա. 610-585թթ.: Grousset R., Historic ancienne de l' Arméme, Paris, 1947, p. 62; Ադոնց Ն., Հայաստանի Պատմություն, Եր., 1972, էջ 180:
2. Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), М., 1960, № 277, 456, 459-460 – Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Ер., 2001, №№ 430-432; 445-446. Անհրաժեշտ է նշել, որ արևմտյան պատմագրության մեջ մերժվում է Սարդուրի IV և Ռուսա IV գահակալության հնարավորությունը, և նրանք ուղղակի ընդունվում են որպես արքայազներ: Zimansky P., Xenophon and the Urartian Legacy, PALLAS, 43, Boston, 1995, p. 260, nt. 4; նույնի՝ An Urartian Ozymandias, Biblical Archaeologist, 58/2, 1995, 98f; Медведская И. Н., Конец Урарту: новые факты и гипотезы, Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского, СПб, 1998, с. 62.
3. Aroutiounian N. V., Problème concernant la derniere période de l'historic d'Urartu, ACTA ANTIQUA, T. XXII, Budapest, 1974, p. 415-427; նույնի՝ Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, Древний Восток, 2, Ер., 1976, с. 98 и сл.; նույնի՝ К интерпритации надписи на глиняной вулле Кармир-Блура, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), Եր., 1962, 3 (18), էջ 95-114; նույնի՝ Биайнили (Урарту), СПб., 2006, с. 253-261; ինչպես նաև Льяконов И. М., Последние годы урартского государства, Вестник Древней Истории (այսուհետև՝ ВДИ), М., 1951, № 1, с. 29-39; նույնի՝ Урартские письма и документы, М.–Л., 1963, с. 28-29;

նույնի՝ Малая Азия и Армения около 600г. до н.э и северные походы вавилонских царей, ВДИ. М., 1981, № 2. с. 34-64.

4. Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt. II2. 1931, Berlin. S. 686, 462; Пиотровский Б. Б. Ванское царство (Урарту). М., 1959, с. 116; Дьяконов И. М., 1951. Последние годы урартского государства. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. (այսուհետև՝ АВИИУ). ВДИ. №№ 2-4. М., 1951. с. 34; Меликишвили Г. А., Древневосточные материалы по истории народов Закавказья: I. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954, с. 319-321; Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 220-225; Арутюнян Н. В., Вопросы последнего периода истории Урарту. Древний Восток, 2, Ер., 1976, с. 112-114.

5. Հմայակյան Ս. Գ., Թեյշեբաինի արշավող բանակի երթուղին. Էրեբունի-Երևան, ՀԳՆՀ, Եր., 1998. էջ 10-12 (12-14):

6. Կարագյոզյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, Հ. I, Գիրք I, Սեպագիր տեղանուններ, Եր., 1998, էջ 50; Հմայակյան Ս. Գ., նշվ. աշխ., էջ 10-12 (12-14); Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.), Եր., 1998, էջ 72-83:

7. Luckenbill D. D., Ancient records of Assyria and Babylonia, II (այսուհետև՝ ARAB) II, Chicago, 1926-1927, « 834; Дьяконов И. М., АВИИУ, № 72 (X, 40-50), № 79; Գրեկյան Ե. Հ., Վանի թագավորության քաղաքական պատմությունը (տպագրության ընթացքում):

8. Գրեկյան Ե., Հ., նույն տեղում:

9. Kroll S., Keramik urartaischer Festungen in Iran, AMI, Erg. 2, Berlin, 1976, S. 175; Медведская И. Н., նշվ. աշխ., էջ 63:

10. Kroll S., Urartus Untergand in anderer Sicht, Istanbuler Mitteilungen, Bd. 34, 1984, S. 157-160.

11. Kroll S., նշվ. աշխ., էջ 165-168; M. Salvini, Geschichte und Kultur Urartäer, Darmstadt, 1995, S. 117.

12. Kroll S., նշվ. աշխ., էջ 163; Հմմտ. Дьяконов И. М., Урартские письма и документы, М.–Л., 1963, с. 28; նույնի՝ Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке, РА, № 1, 1994, с. 114; Арутюнян Н. В., Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, Древний Восток, 2, Ер., 1976, с. 113-114.

13. Kroll S., նշվ. աշխ., էջ 166-169:

14. Salvini M., Argišti, Rusa, Erimena, Rusa und Die Löwenschwänze: Eine Urartäische Palastgeschichte Des VII. Jh. V. Chr., ARAMAZD, vol. II, Yerevan, 2007, p. 146; ինչպես նաև համեմատիր նույն հեղինակի ավելի վաղ հրատարակված աշխատությունում արտահայտված կարծիքի հետ: Sbu Salvini M., Geschichte und Kultur Urartäer, Darmstadt, 1995, S. 109-121.

15. Salvini M., նույն տեղում, էջ 157-158; ինչպես նաև նույնի՝ Corpus Dei Testi Urartei, Vol. I, Roma, 2008, p. 9-10.